

חסביב לשולחן

עורך - הרב שלמה רוזנשטיין

עלון שבועי לבני הישיבות סביב נושא הפרשה בעיון בהלכה באגדה ובסוסר

משולחן גבוה

הרב מאיר שולביץ

עיקרי הענין

נקרא הושענא רבה, וידוע כי היום הזה הוא תכלית החג ותכלית ההקפה גם תשלום ע' פרים כנגד ע' אומות עכ"ם שהיו מתמעטים והולכים והנה ההקפה לרמז להם כלה והכרתה מן העולם רמז לדבר יריחו שבכל יום ויום היו מקיפין את העיר פעם אחת דכתיב (יהושע ז) ויהי ביום השביעי ויסובו את העיר שבע פעמים ותפול החומה תחתיה ובזמן שהיה ביהמ"ק קיים היו מקיפין המזבח בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים. והמנהג להקיף דרך ימין שכל הקפות של מזבח ומתנותיו היו לימין שנא' (יחזקאל מג) ומעלותהו פנות קדים והכבש בדרום היה, מכאן דרשו רבותינו ז"ל כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין למזרח, כך דרשו רז"ל במסכת יומא (פ"ו דף סב ב) ובמסכת זבחים וכן מנהג כל ישראל שעושים ההקפה דרך ימין:

ג] טעם ז' הקפות בהושענא רבא, סוכה דף מה עמוד א, מתני' ואותו היום היו מקיפין את המזבח ז' פעמים. וכ' הגריש"א בהערות שם, וביארו הראשונים דהטעם הוא דהרי היו מקריבין כל יום פרים כנגד אומות העולם, וביום השביעי היו משלימין הפרים לע' פרים כנגד ע' אומות העולם, והרי ביריחו להפיל חומות יריחו היו מקיפין ז' פעמים ונפלה החומה, ה"נ אנו מקיפין ז' פעמים להפיל חומת אדום דהוה גלות אחרונה, ושייכא לזה היום, דבזה היום גומרים השלמת הפרים של אומות העולם כדאמרן רז"ל.

ד] מה שיקרה נראה בלבנה. כ' הרמב"ן פרשת שלח, אבל יתכן שירמזו הכתוב, למה שנודע כי בליל החותם לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה היא, לכך יאמר כבר סר צלם מעליהם שנגזר עליהם מיתה, וה' אתנו - כי הוא השוכן בקרבנו ועושה לנו נסים ונפלאות לעיני כל רואה, על כן אל תיראום. או ירמוז לשרי מעלה, שאין אומה נופלת עד שנופל השר שלה תחלה (מכילתא שירה ב), כענין שכתוב (ישעיה כד כא) יפקוד ה' על צבא המרום במרום וגו' ואחר כך על מלכי האדמה באדמה, וכמפורש בספר דניאל (י כ). יאמר כבר סר הכח אשר בצלו יחיו הגוים, וה' המשפיל אותם אתנו, על כן אל תיראום. וכך אמרו במדרש שיר השירים, ונסו הצללים, אלו שרי אומות והמלאכים שלהם, כי הם הצל על האומות. וכבר הזכרתי זה במקומות אחרים (ויקרא יח כה, לעיל יא טו): וכ' הרמ"א סימן תרסד, כתבו הראשונים ז"ל שיש סימן בצל הלבנה בליל הושענא רבה מה שיקרה לו או לקרוביו באותה השנה; ויש מי שכתב שאין לדקדק בזה, כדי שלא ליתרע מזליה, גם כי רבים אינם מבינים הענין על ברור; ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתידות כנ"ל.

ה] מנהג להיות ער בליל ה'. וכ' משנה ברורה סימן תרסד ט"ק א, רבה - נוהגים ישראל להיות נעורים בליל ערבה. וכבר נדפס הסדר עכ"ד: והמנהג לאחר חצות קורין ספר תהילים, ואם קשה להמתין עד אחר חצות ימתינו לכהפ"ח עד אחר זריחת אור הלבנה. כ"כ בפסק"ת.

ו] מנהג קריאת משנה תורה. כ' בספר אבודרהם סדר תפלת סוכות, בליל הושענא רבא נוהגין מקצת אנשים לקרות את התורה כלה מראש ועד סוף משום דאמרינן בפ"ק דברכות (ח, א) לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום. ואפשר שלא השלים כל הפרשיות עם הצבור. ולפיכך קורא בלילה הזה התורה כלה

א] מקור הענין. -יום החותם הגדול. כתב הזוהר - (ויקרא פרשת צו) ב'יומא שביעאה דחג, הוא סיומא דדינא דעלמא, ופתקין נפקין מבי מלפא, וגבורין מתערי ומסתיימן בהאי יומא, וערבי נחל (תליין) בהו. ובעינן לאתערא גבורין למיא. ולסחרא ז' זמנין, לרואה להאי מזבח, ממיא דיצחק, בגין דאתמליא מיא האי בירא דיצחק, וכך הוא אתמליא, כל עלמא אתברכא במיא. ביומא שביעאה דחג וכו': ופירוש הדברים שביום השביעי של החג, דהיינו בהושענא רבא, הוא סיום הדין של העולם, ופסקי הדינים יוצאים מבית המלך, והגבורות מתעוררות ומסתיימות ביום ההוא. והיינו שלמרות שהחתימה ביום-הכיפורים נעשתה, עדיין פתקאות גזר-הדין לא נמסרו. הן נמסרות בהושענא-רבה. וכתב החיד"א בספרו כף אחת סימן כד, ז. אור הושענא רבא ישתדל מאד ללמוד כל הלילה התיקון הנהוג והכל הולך אחר החיתום והוא גמר דין האדם ובשמיני עצרת מסירת הפתקין אי לזאת ליל הושענא רבה והיום לו בכח יגבר איש לעבוד את בוראו ולשוב בתשובה כדת מה לעשות וה' לא ימנע טוב להולכים בתמים: וכתב הבן איש חי (הלכות, וזאת הברכה, ש"א), כי בליל הושענא-רבה בחצות הלילה, נגמר ונעשה בחינת החותם הפנימי, שהוא עיקרי יותר. ועל כן גם יש לנצל את הלילה הזה ללימוד ספר "משנה תורה", הוא ספר דברים, שבו נעשה עיקר התיקון.

וראה במדרש תהלים (מזמור יז) אמר ר' אבין זה הדס ולולב וערבה שהן נעימות, והן ניטלין בימין, ואמרי רבנן לולב בימין ואתרוג בשמאל, מה טעם נעימות בימין נצח, במי שהוא נוטל לולב בימין ונוצח ובאין, בנוהג שבעולם הדייסיין רצין באיפרכוס, מי נוטל ובא, מי שהוא נוצח, כך בראש השנה באין כל באי עולם ועוברין לפניו כבני מרון, ואף ישראל עוברין לפניו עם כל באי עולם, ושרי אומות העולם אומרים אנו נצחנו וזכינו בדין, ואין אדם יודע מי נצח, אם ישראל נוצחים, או אומות העולם, עבר ראש השנה וכל ישראל באים ביום הכפורים ומתענים בו, ולובשים בגדים לבנים ונאים, עבר יום הכפורים ואין אדם יודע מי נוצח אם ישראל אם אומות העולם, כיון שהגיע יום טוב הראשון של חג, וכל ישראל גדולים וקטנים נוטלין לולביהם בימנים, ואתרוגיהם בשמאלם, מיד הכל יודעין שישאל נוצחין בדין, וכיון שהגיע יום הושענא רבה, נוטלין ערבי נחל, ומקיפין שבע הקפות, וחזן הכנסת עומד כמלאך אלהים, וכו'.

ב] יום נטילת ערבה ומנהג ההקפות. כתב בספר כד הקמח (ערבה) וכדי להורות שלטנותו יתברך על הגלגל השביעי הוא ערבות לכך קבעו לנו רבותינו חכמי האמת ז"ל מצות ערבה ביום שביעי, ונתחייב כל אחד ואחד מישראל ליטול בידו ערבה ביום זה מלבד הערבה שבלולב שהיא רומזת אל הענין הזה בעצמו, לולב במינוי ארבעה הם ופרטם שבעה, לולב אחד אתרוג אחד, שלשה הדסים ושתי ערבות, ויום שביעי של ערבה זה הוא יום כ"א לתשרי כמספר שם י"הו שבו נחתם העולם לשש קצוות והוא יום כ"ו לבריאת עולם שנברא ב"ה באלול ונקרא היום הזה יום החותם הגדול כנגד השם הגדול שבו נברא העולם ולכך

מין שר התורה

רבינו הגר"ח קניבסקי שליט"א

רמז בתורה שהוא יום הדין

בשביעי של חג נאמר כמשפטם, וכבר דרשו חז"ל ע"ז. וי"ל עוד, לרמז דהושענא רבא הוא גמר יום הדין של כולם כדאי' בזהר לכך נאמר כאן כמשפטם.

(טעמא דקרא)

יוסף נולד ונפטר בהו"ר

וימת יוסף בן מאה ועשר שנים (פ' ויחי), כבר כתיב תחלה ויחי יוסף מאה ועשר שנים. ונ' שבה לומר שהשלים שנותיו מעל"ע מיום שנולד, כדאמרי' בסוטה שהקב"ה ממלא שנותיהן של צדיקים מיום ליום. והנה יוסף נולד בכ"א תשרי כמ"ש במדרש תדשא סי' ח' שהוא הו"ר, וא"כ נפטר ג"כ בהו"ר, מאה ועשר ס"ת ה"ד, רמז להושענא רבא.

(טעמא דקרא)

עניני קריאת ספר דברים בליל הו"ר

האם אלו שנוהגים לעמוד בכל קריאת התורה, צריכים לעמוד ג"כ בקריאת ספר דברים בהושענא רבה?

תשובה: לא.

אם הבעל קורא בליל הושענא רבה ממנהר מאד ומבליע תמיד תיבות ומילים ואין לו מנין אחר, האם בכלל צריך לילך לשמוע או מוטב שילמד לבד גמרא דממילא לא ישמע הכל?

תשובה: כל הקריאה שלא כדון שאסור לקרות

בס"ת בציבור בלי ברכה.

אם השתתף בליל הו"ר בקריאת ספר דברים, ומגריש באמצע הקריאה שצריך להתפנות (ומ"מ יכול לעצור עצמו שיעור מיל), האם יצא באמצע או כדאי להמתין עד הסוף כדי שיוכל לשמוע כל הקריאה, ואולי דוקא אם מרגיש מעט? וכן בכל קריאה בשבת?

תשובה לא יצא.

[א"ה. ואע"פ שכ' רבינו בתשובה הקודמת שהיא קריאה שלא כדון, י"ל שכיון שכבר נמצא לפני ס"ת פתוח, אסור לצאת סתם].

(שאלת רב)

עניני חביטת ערבה

האם צריך להקפיד לאחר חביטת הערבות בהושענא רבה שלא לדרוך על שום עלה של ערבה?

תשובה: יש לזהר.

(שאלת רב)

שאלה: אם חבט בערבה בהושענא רבה, ונשארה כשירה, האם חביוו ג"כ יכול לחבט בה או לא.

תשובה: לא נהוג.

(שיח התורה)

בישוב מנהג גדולי עולם לקרות בהוש"ר מתוך ס"ת בלא ברכות

ידוע עפ"י האריז"ל לקרות כל ספר דברים בליל הושענא רבא, והובא בכף החיים, ובסידור הרב יעב"ץ כתב וז"ל, קורין משנה תורה זכר למה שהיה המלך קורא במוצאי שביעית, ובערוה"ש סי' תרס"ד סי"א כתב שקורין משנה תורה מפני ששם עיקר אהבת ה' ויראתו, ורוב ישראל נהגו לקרותו ביחיד, ובמנחת יצחק ח"ח סי' פ"ד סק"ב הביא מנהג גדולי עולם [בעל הדברי חיים ובעל המנחת אלעזר] שקראו בציבור בלא ברכה.

ובדיני ומנהגי הוש"ר [להרה"ג רי"ד ספטימוס] כתב ששמע מהגר"ח קנייבסקי בשם חמיו הגרי"ש אלישיב שאין לעשות כן, משום שיש בזה שחשש איסור תורה, כפי שיבואר בדעת הירושלמי [בברכות פ"ז ה? דרק בתלמוד תורה דברים צריך לברך ברכת התורה לפניו מדאורייתא, וממילא דכשקורין בתורה נתחייבו בברכת התורה מדאורייתא, ומה שברך כל אחד לעצמו בבוקר אינו עולה לברכת התורה דאורייתא בציבור.

והרבה האחרונים הכריעו כדעת הירושלמי בזה, יעוין במשכנות יעקב [א"ח סי' ג], וכן כתב לדינא בבאר שבע ?, האחרונים בשיטת הירושלמי בזה, יעוין במשיב דבר להנצי"ב סי' ט"ז

ומעתה אמר שם, דמאחר שאין מברכין ברכת התורה בקריאת ספר דברים בהושנא רבא, הרי שיש בזה ביטול מצות עשה מדאורייתא במה שאין מברכין ברכת התורה, עכ"ל, ומצוה לקיים מנהג גדולים הנ"ל.

והנראה בזה פשוט מאד בישוב שיטת גדולים הנ"ל, דהלא מפורש בדברי הפוסקים דכל מה שברכו בבוקר שחרית ביחידות אינו עולה לשם ברכת התורה דאורייתא על ת"ת דברים, אך הרי מה שמברכו בבוקר בקריאת התורה ודאי עולה לשם ברכת התורה שלאחריה, באופן דמאחר שכל בית ישראל קורין בתורה שחרית בכל ימי הסוכות כדינא דגמרא, א"כ ודאי ששוב אין צריכין לברך ברכת התורה ברבים בליל הושע"ר.

והנראה בזה עוד, עפ"י מה שהארכתי בחבצלת עיני פרשת זכור דיסוד חובת ברכת התורה מדאורייתא בקריאת התורה, אין זה משום שיש עשרה אנשים מישראל הלומדים תורה ברבים, אלא דבאמת רק אם יש לה מטבע מיוחד על קריאה להיותה חפצא של 'תלמוד תורה דרבים', והיינו דוקא כאשר יש בזה קריאת התורה עם מטבע של מעמד הר סיני והעתקת השמועה לישראל, רק ת"ת שכזה מחייב ברכת התורה לעצמה. ויסוד הדבר משום שחובת ברכת התורה בקריאת התורה בציבור נלמד שם בירושלמי ממה שצריך לברך ברכת הזימון ברבים [בזימון], והנה הארכתי בפרשת עקב דחלות 'ברכת המזון' בשלשה שאכלו כאחד קובעת חלות שם מטבע חדש של 'ברכת המזון של רבים', ומזה הוא דילפינן שם גם לענין תלמוד תורה, שמטבע של תלמוד תורה דרבים מחייבת ברכה מיוחדת לעצמה, וממילא כ"ז נכון רק אם באמת נטבע שם ת"ת דרבים.

והנה מבואר בירושלמי במגילה [פ"ד ה"א] וז"ל, ר"ש ב"ר יצחק עאל לכנישתא, חמא חד בר נש קאים מתרגם סמיך לעמודא, א"ל אסור לך, כשם שניתנה באימה ובראה כך אנו צריכין לנהוג בה באימה ובראה [ולא ליסמך], ר' חני אמר ר"ש ב"ר יצחק עאל לכנישתא, חמא חונה קאים מתרגם ולא מקים בר נש תחתיה, א"ל אסור לך, כשם שניתנה ע"י סרסור כך אנו צריכין לנהוג בה ע"י סרסור. ועתוס' ב"ב [דף טו. ד"ה שמנה]

הרי למדנו מדברי הירושלמי דמעמד קריאת התורה בציבור הוא מעמד של מעמד הר סיני, שהתורה ניתנת ע"י הקב"ה לישראל ע"י סרסור, ולכן יש דין עמידת אימה כשם שהתורה ניתנה באימה, יעו"ש.

והנה הגר"ח [מפי השמועה] הקשה במה דקריאת התורה טעונה עשרה אנשים מישראל מדין דבר שבקדושה [כדמשמע במגילה כג:]. ולמה תחשב קריאה"ת כדבר שבקדושה יותר מתפילה ויותר מאשר כל לימוד תורה שאין צריכין עשרה, וצ"ע, וביאר דיסוד דין קריאת התורה ענינה כקבלת התורה מיוחדת, כמבואר בירושלמי הנ"ל, ומאחר שיש בזה קיום של מתן תורה לישראל ודאי שהוא נחשב כדבר שבקדושה.

הלא מעתה נראה, דמטבע של ת"ת דרבים חייל רק במה שהתורה נחשבת כמסירת התורה לישראל, תורה שכזו היא מחייבת ברכת התורה לפניו מדאורייתא, אך קריאת המגילה שאני, דאף אם נימא שיש בזה קיום של תלמוד תורה וקריאתה בכתבי הקודש, מ"מ ודאי שאין זה דין של מעמד הר סיני עם העתקת התורה לישראל, וא"כ אין לזה מטבע של תלמוד תורה דרבים, וממילא אין בזה חובת ברכת התורה תחילה.

הלא מעתה פשוט דבקריאת התורה שנהגו לקרות בליל הושענא רבא, אין זה מתורת מעמד הר סיני, וגם אין מקפידין שיהא שם דרך סרסור

'הושענא רבא'

הרמ"א בשו"ע הלכות סדר יום הושענא רבה מביא: 'כתבו הראשונים ז"ל שיש סימן בצל הלבנה בליל הושענא רבה שיקרה לו או לקרוביו באותה שנה ויש מי שכתב שאין לדקדק בזה כדי שלא ליתרע מזלה גם כי רבים אין מבינים העניין על בוריו ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתידות.'

להבנת עניין זה של 'סימן בצל הלבנה' בהושענא רבא עלינו להתבונן בסדר הדין המקובל 'בראש השנה יכתבון וביום צום כיפור יחתמו' ראש השנה הוא יום הדין ויום הכיפורים הוא יום סליחה מחילה וכפרה בו נחתם הדין.

מובא בספרים שיום הושענא רבה הוא היום הנ"א מראש חודש אלול והוא השלב האחרון של הדין. היום בו השלוחים יוצאים עם פתקי גזר הדין להטמיעם לביצוע בהנהגה הטבעית של הבריאה. לכן נהגו ישראל לברך איש את רעהו בהושענא רבה: 'פתקא טבא' או 'א' גוטן קויטל'.

לפי זה ניתן ייתכן וזה מה שמביא הרמ"א: ש'כתבו הראשונים ז"ל שיש סימן בצל הלבנה בליל הושענא רבה' כי ביום זה הסתיימו הליכי הדין וגזרי הדין יצאו והוטבעו בהנהגה הטבעית של העולם. כך שלדעת הראשונים שהביא ניתן לראות גזרי הדין בצל הלבנה.

אמת, שאנחנו מומשיים להתפלל ולבקש 'אבינו מלכנו קרע רוע גזר דיננו' גם אחרי הושענא רבא, אחרי שגזרי הדין נמסרו להנהגה הטבעית של הבריאה. אך זאת עליו לדעת כי לקרוע גזר דין במצב הזה צריך כוח של נס, של שינוי הבריאה וזה דבר הרבה יותר קשה.

הרמב"ם בהלכות תשובה כותב: 'אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומיד היא מתקבלת שנאמר דרשו ד' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב'.

צריך להבין מה היא המעלה מיוחדת שיש בעשרת ימי תשובה שבהם וצעקה מתקבלת מיד. נכון שעל ימים אלו אמר הכתוב: 'דרשו ד' בהימצאו קראוהו בהיותו קרוב' אבל מדוע זה מבטיח שהתשובה והתפילה יתקבלו מיד.

בהכרח שלעשרה ימים אלו שבין ראש השנה ליום הכיפורים יש ייחודיות ושוני משאר ימות השנה. ייחודיות המביאה לכך שתשובה ותפילה תתקבל בהם ביותר והדבר טעון ביאור.

רבנו יונה בתחילת שער הראשון של 'שערי תשובה' כותב: 'התבאר בתורה כי יעזור השם לשבים כאשר אין יד טבעם משגת ויחדש בקרבם רוח טהור להשיג מעלות אהבתו'. ומביא על זה את הפסוק: 'ומל ד' אלקיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ד' אלקיך'. נאמר ברבנו יונה חידוש כי כדי לקיים את מצוות התשובה הקב"ה עושה נס. הוא עוזר למי שרוצה לשוב בתשובה 'כאשר אין יד טבעם משגת'. אי אפשר לקיים את מצוות התשובה בלי שהקב"ה ישנה את הטבע. האדם לבדו, בהנהגה הטבעית בה הוא נברא וחי לכאורה לא יוכל לשוב בתשובה שלמה ללא עזרת הבורא. נמצא שלקיום מצוות תשובה נדרש שינוי טבע, נדרש נס.

הקב"ה ברא את העולם והנהיג בו הנהגה טבעית. שינוי הטבע, הנהגה ניסית, היא דבר נדיר שאינו מתקיים בכדי. כל בקשה על דבר המצריך שינוי הטבע יש בה קושי רב. מסיבה זו יש הנהגים כאשר רח"ל יש חולה בביתם להצניע הדבר ולא לספר על כך לאחרים. ואמרו בטעם הדבר, כי ככל שהדבר יתפרסם וידעו ממנו רבים, ידרשו זכויות יותר גדולות כדי שיתרפא החולה. כי שינוי הטבע כרוך בקושי גדול.

הגאון רבי יצחק הוטנר זצ"ל הביא משמו של רבנו הגר"א שכתב על עשרת ימי תשובה. וזה לשונו: 'ושנת החמה יתירה על שנת הלבנה עשרה ימים ואלו הם עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים.. ולכן הם נחשבים לשנה שעברה'.

נמצא כי עשרה ימים אלו נחשבים גם לימי שנת החמה וגם לימי שנת הלבנה. יש בעשרה ימים אלו שינוי מההנהגה הטבעית של העולם שהיא לפי שנת הלבנה. כתוצאה מכך ההנהגה הטבעית אינה קבועה בימים אלו כמו בכל ימות השנה.

לכן כתב הרמב"ם: 'אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומיד היא מתקבלת'.

זה הוא גם ענינו של יום הושענא רבא יום בו מוסר הקב"ה ביצוע גזר דיננו להנהגה הטבעית של העולם ומעתה יהיה הרבה יותר קשה לקרוע את גזר דיננו כיוון שיידרש לזה שינוי הטבע.

'דרשו ד' בהימצאו קראוהו בהיותו קרוב' נתפלל ונזעק אל אבינו שבשמים: 'אנא ד' הושיע נא' עזור לנו לשוב בתשובה בני"א ימים אלו בהם 'יעזור השם לשבים כאשר אין יד טבעם משגת' ונזכה בדין להיכתב ולחתם לאלתר לחיים טובים ולשלום.

עקרי העניין

המשך

וישתלמו פרשיותיו עם הצבור. ונראה לי שקריאה זו אינו מועלת כלל לפוטרים מתקנת חכמים כי קריאת התורה כלה בלילה הזה היא פעם אחת כל פסוק מפני שאין שום אדם שיכול להשלימה כלה בלילה אחת שנים מקרא ואחד תרגום יש מנהג לקרוא 'משנה תורה' מתוך ספר תורה, ראה במשמרת שלום סי' מ"ה בהגה"ה, נימוקי א"ח סי' תרס"ט ודוחה דברי המפקקים דאסור לקרוא בס"ת בציבור בלא ברכה, אמנם מרן הגריש"א זצ"ל פקפק מאוד במנהג והביא דברי התורת רפאל שאין להוציא ס"ת ולקרוא בו בציבור ללא ברכה..

הגאון הגדול ר' מאיר צבי ברגמן שליט"א

ראש ישיבת רשב"י

טעם הנענוע בלולב בהושענא רבה

כתב הטור בס' תרס"ד, ויש נוהגין להתיר בו אגודו של לולבו, סמך לדבר דכתיב כפת חסר ו', פי' ו' ימים יה' כפות ולא יותר. וכתב ע"ז הב"ח, פי' כפת חסר ו' כתיב, משום דד' ימים קשור ודומה לכף אחת וביום השביעי מתירין אותו, וכן כתב המרדכי בשם רבינו אבי העזרי, והטעם משום דהנענוע הוא לעצור הטללים רעים ורוחות רעות, וכשסותר אגודו מנענע בו יותר, וכיון שעכשיו הוא גמר החתימה למים, מתירין אגודו כדי לנענע בו היטב.

והנראה לומר עוד טעם עפ"י הסוד למה צריך לנענע בו בלולב בהושענא רבה יותר מאשר בשאר ימי החג, והנה כבר כתבו חכמי המקובלים דד' ימי החג נחלקים לד' אושפיזין, והם אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן יוסף ודוד.

והנה נחלקו תנאים במנין הד' מינים, ולפי מנהגינו צריך ג' הדסים וב' ערבות אתרוג אחד ולולב אחד, והנה ג' ההדסים הם חבורה אחת כנגד ג' אבות שהם חבורה אחת, ב' הערבות הם חבורה אחת כנגד משה ואהרן שהם חבורה אחת, כדברי הכתוב משה ואהרן בכהניו, אמנם אתרוג ולולב יחידים הם כנגד יוסף ודוד.

והנה האתרוג ודאי שהוא כנגד יוסף עפ"י הכתוב בזאת הברכה בכור שורו הדר לו, והוא פרי עץ הדר, והלולב הוא כנגד דוד כמו שמבואר במדרש תנחומא (פ' אמור י"ט) על הקרא ולקחתם לכם, זש"ה כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוכה (תהלים ל"ט), יפה אמר דוד שאמר הפסוק הזה תדע לך שהלולב הזה דומה לשדרה של אדם כו', הוי כל עצמותי, עכ"ל המדרש, ומובן שדוד החשיב עצמו לשדרה שהיא עצמותו של אדם. גם יש לרמז את דוד בלולב שכבר אמרו במס' ברכות (נ"ז ע"א) הוואה לולב בחלום אין לו אלא לב אחד לאביו שבשמים, וכמה נשתבח דוד בלב, לב טהור ברא לי אלקים, ולבי חלל בקרבך, לכן שמח לבי ויגל כבודי.

ויובן בזה מה שמברכים על הלולב, והוא כדברי הגמ' בפסחים (ק"ט ע"ב) עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים כו', לאחר שאוכלין ושותין נותנין לו לאברהם כוס של ברכה לברך, ואומר להן איני מברך כו', אומר לו ליצחק טול וברוך, אומר להן איני מברך כו', אומר לו לדוד טול וברוך, אומר להן איני מברך ולי נאה לברך, שנאמר כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא. ולכן הברכה היא על הלולב, ודוק.

ומובן בזה מש"כ הראשונים לפתוח אגודת הלולב בהושענא רבה שהוא אושפיזין של דוד, כדי לנענע בלולב ביותר, שיום זה הוא כנגד הלולב שהוא דוד. וכן יובן בזה מש"כ האר"י הקדוש ליטול הלולב בתוך הסוכה, כי ד' המינים רומזים על ד' אושפיזין של הסוכה ולכן צריך ליטול אותם דוקא בתוך הסוכה, והוא כמש"כ המקובלין להדליק ד' נרות בסוכה כנגד ד' האושפיזין, הובא בס' תוספות ביכורים ס"ו תרל"ט, ודוק.

וראיתי בתיקוני הזוהר תקונא שתיאתה (כ"ב ע"ב) וצריך לנענע ב" לשית סיטריין, ארבע רוחין ועילא ותתא, לאתערא עלי' ו', ותלת נענועין לכל סטרא סלקין ח"י, וצריך ארבע זימנין ח"י, חד בנטילת לולב ותריין באנא ה', תרי אחרנין בהודו לה' תחילה וסוף, ובאילין נענועין אינון משפילין מעילא לתתא לשבעין ותריין אומין כו'. וצ"ע דהרי מונה חד בנטילת לולב ותרי באנא ותרי בהודו, א"כ הוה חמש פעמים. ואפשר דמה שמנענע בנטילת לולב לא כחשיב בנענועין שזהו נענועים בשביל הנטילה עצמה.

ואפשר עוד דהח"י נענועין בברכה בסוכה כל יומא מקבל פני שאר ששה האושפיזין, והוא הח"י נענועין כנגד זה ג' נענועים לכל א', ואינו שייך לע"ב הנענועין כנגד ע' אומות וגו' ומגו' כמש"כ המפרשים ודוק. ועיין בפסחים ז' ע"ב תוד"ה בעידנא ושם ד"ה לצאת משמע דעיקר הנענועים בהלל וצ"ע.

(שערי אורה)

חול המועד

תיקון רכב והחלפת צמיג

כאשר שאלתי את הגרמ"ש שפירא זצ"ל אם מותר לתקן רכב, אמר לי, הרי ראייה להיתר ממש"כ צ"ע (סי' תקלו, א) שמוותר לתקן כל צרכי רכיבה, וא"כ גם רכב מותר לתקן, כאשר כל אלו צרכי הגוף המה. לימים יצא ספר שמירת שבת כהלכתה (ח"ב פס"ו הנ"ט) ובשם הגרש"א זצ"ל אוסר לתקן רכב, ודין צפירי הסוס מייירי במעשה הדיוט, אבל תיקון רכב מעשה אומן אין ראייה ממש, ואסור. שוב אחר זמן יצא ספר אור לציון להגר"צ זצ"ל, וגם (ח"ג פכ"ד אות ה) היתר תיקון רכב, אם הוא מקום שאינו יכול להגיע בגליו וראייתו מהא דתיקון צרכי הסוס עיי"ש. ובחזו"ע (הל' יו"ט עמו' קעה) ג"כ ס"ל דתיקון צרכי רכיבה מייירי במעשה הדיוט עיי"ש. וכיון שיש מחלוקת בזה, אפשר שעל ידי גוי, נחשב ספד"ר לקולא.

מיהו נראה שהחלפת צמיג מותרת, כיון שהיא מלאכת הדיוט ואכן מדיון תיקון צפירי הסוס, ראייה, וכ"פ בשבט הלוי (ח"א סי' קסו סק"ג). כמו כן יש לעיין האם מותר לתקן גלגל רזרבי דהוי ספק דבר האבד, דשמוא תהיה תקלה ויצטרך להוציא הוצאות לגרר, עיי' בביאור"ל (סי' תקלא), ועיי' בשו"ת משנה הלכות (מהדו"ת ח"א סי' תלה). כמו כן פשוט שרכב ציבורי מותר לתקנו אפילו במעשה אומן כיון שצרכי רכב שרוי אף במעשה אומן.

ניקוי כתם

כאשר שאלתי את הגר"צ זצ"ל, אם מותר לנקות "כתם", אמר לי שאיסור הכיבוס נאמר על בגד, ולא על כתם. ותמיהה גדולה, הרי קימ"ל בשו"ע (סי' תקלד, א) שבעלת הכתם, מותרת לכבס משום טהרתה, ומשמע לולי זאת אסור לכבס. וצ"ל, דבעלת הכתם התיירו לה לכבס את כל הבגד, אבל כתם לבדו מותר לכל אדם.

דבר האבד - זמן

אמר לי מו"ר הגר"ש פ' שיינברג זצוק"ל, שזמן הוא דבר האבד לענין חול המועד, ולדעתו, כל היכא שאם ימנע מעשה הדיוט, יצטרך לאבד זמן יקר בימי החול, הוא דבר האבד. וראויין הדברים למי שאמרן בלבד.

פעולה ללא טורח

יש לחקור, אם איסור חול המועד ומלאכה בו, היינו טורח או אפילו פעולה קלה שאין בה טורח גם היא אסורה. ועיין בדברי התוס' (מו"ק י"ב, ד"ה מכניס), ובחיי אדם (כלל קו, קי וקיד) ובאשל אברהם (בוטשאטש סי' תקלו ותקמו), ובמשנה ברורה (סי' תקמ"ז ותקמו סק"ה) וביאור הלכה (סי' תקלו ד"ה ומותר, וסי' תקלט ד"ה אינו) ודו"ק היטב.

ואפשר, שמדין מסחר בפרוטה אחת שאסרו חכמים, יש להוכיח דכלא טורח גם יש איסור מלאכה. ועיי' בשמירת שבת כהלכתה (ח"ב פמ"ז הע' צז, ופס"ו הע' קמה, ופס"ח הע' פג).

יצירת פועל

אבא ביקש מננו, שיתקן תיקוני הבית ושיפוצם, הבן סירב, כאשר אסור בחול המועד, ומותר רק לפועל שאין לו מה יאכל, אמר לו אביו, אין לך מה לאכול ואסור אני עליך לאכול בלתי אם תתקן, א"כ אתה פועל שאין לו מה יאכל, ותוכל לתקן.

ובפשוטו, אי אפשר ליצור פועל שאין לו מה לאכול, כמו שאי אפשר לייצר פיקוח נפש וכדו'. ועדיין צריך ראייה לזה.

הרב מ. קרליבך - המשך

עיון הלימוד

ולא בעמידה של אימה, ואין זה אלא תלמוד תורה מתוך ספר תורה, וא"כ אין כאן מטבע של תלמוד תורה של רבים לחייב ברכה לעצמה, וכל זה פשוט בתכלית הפשטות, ויעיין עוד בעניני מגילת אסתר שם הארכת עפ"י זה לבאר גם מה שאין ברכת התורה על מגילת אסתר.

והנה בקונטרס הנ"ל כתב ששאל את הגר"ח קנייבסקי האם מותר לצאת באמצע קריאת התורה שביליל הושע"ר, או שיש בזה איסור משום מה שאמרו בברכות [דף ח]. שהמניח ס"ת ויוצא עליו הכתוב אומר עוזבי ה' יכלו, והשיב הגר"ח דאין בזה חשש משום שאין לזה דין קריאת התורה, אלא סתם לימוד התורה, ולכן מותר לצאת, עכ"ד, והוא מחוור עם מש"נ, וממילא נתיישב גם עיקר המנהג מהשגת הגריש"א, וכמש"נ.

הדלקת נרות יום טוב דראש השנה

הדלקת נרות יום טוב

אף שבדברי תלמוד בבלי ישנה התייחסות רק להדלקת נרות בערב שבת ולא הוזכר כלל ענין הדלקת הנר בערב יו"ט, עכ"ז מצוה להדליק נר לכבוד יום טוב והוא חובה כמו בשבת, וכך נפסק בשו"ע או"ח סימן רס"ג ס"ה ובסימן תקי"ד ס"יא דצריך לברך להדליק נר של יו"ט. בבואור הגר"א ציין המקור לזה הוא מדברי הירושלמי ברכות פרק תשיעי וכן מובא בספר מושב זקנים (לרבותינו בעלי התוס') פרשת אמור אות כ"ד וז"ל 'ולמה בסך נרות למועדות, ללמד שהדלקת הנר בשבת וביו"ט מצוה, מכאן נהגו האשכנזים לברך על הדלקת נרות יו"ט' כמו שמבכרים על הדלקת נר שבת. וכ"כ הראבי"ה שבת קצ"ט (ע"י בבאר הלכה סימן רס"ד ד"ה לנר).

אולם יש מן הראשונים שסוברים שאין חובה להדליק נר יו"ט, וכך מובא בס' המנהג הלכות שבת אות י"ז וז"ל 'ובירושלמי ובב"ר עה"פ "ויברך אלוקים את יום השביעי" ר"א אומר ברכו בנר, פעם אחת הדלקתי את הנר בע"ש ובמוצאי שבת מצאתיו דולק ולא חסר כלום, למדנו מזה שאין לברך על הנר בלילי יו"ט, וכ"כ בשאלות דרב אחאי בנר שבת לברך והדליק ולא הזכיר נר של יו"ט, וכן כתב בספר אבודרהם בסדר מעריב של שבת אות ז' בשם הר' גרשון ב"ר שלמה שבהדלקת נר יו"ט לא נהגו לברך שאינה מצוה וחובה כמו בשבת שהוא מכלל עונג שבת, אבל ביו"ט שמחת יו"ט מצאנו עונג יו"ט לא מצאנו". וכן מפורש בס' ארחות חיים הלכת יו"ט אות א' בשם יש אומרים שאין לברך על נרות יו"ט כיון שיכול להדליק כל זמן שירצה אינו חובה ואין בו משום שלום בית. וכן בס' מושב זקנים הנ"ל בשם ראשונים שלא מבכרים ביו"ט וז"ל 'ולא מסתבר לרבותינו שבצרפת (שמדליקין נרות ביו"ט) דאפילו בשבת אסיק תלמודא שהדלקת נר בשבת חובה משום שלום בית א"כ ביו"ט שיכולים להדליק אין לברך דאין צריך שלום בית, ולכן פסק דאין מברכין על נר יו"ט'.

הרמב"ם בפ"ו מהלכות יו"ט הלכה ט"ז כתב 'כשם שמצוה לכבד השבת ולענגה כך כל ימים טובים וכבר בארנו (הלכות שבת פ"ל) הכבוד והעונג בהלכות שבת, ומכיון שבהלכות שבת כתב הרמב"ם דהדלקת הנר הוא כבוד שבת ועונג שבת ה"ה ביו"ט יש חיוב בהדלקת נר משום כבוד ועונג ולכן צריך לברך על הדלקת נר יו"ט כמו בשבת. אולם יש שכתבו דהיות והרמב"ם לא הזכיר כלל דין נר של יו"ט וברכתו א"כ אין מברכין על הדלקת נר יו"ט. ובאמת מנהג תימן עפ"י הרמב"ם שלא לברך על נר של יו"ט. וכ"כ בשו"ת פעולת צדיק ח"ג סימן ר"ע שבתתמין לא נהגו לברך על הדלקת נר של יו"ט, ובסו"ד כתב 'שיטת קדמונינו היא שלא לברך ואין לשנות ולהכנס בספק ברכות לבטלה', וכבר העירו גדולי האחרונים הרי הרמב"ם הנ"ל מובאר כשם שמצוה לכבד שבת ולענגה כך מצוה גם ביו"ט, ממילא הרמב"ם לא צריך להזכיר עוד פעם בהלכות יו"ט הדלקת נר יו"ט וברכתו. ע"י בכלבו סימן נ"ח שכתב טעם הדבר שצריך להדליק נרות ביו"ט ששם שמצוה לכבד שבת ולענגה כך מצוה לעשות ליו"ט וזהו מכלל הכבוד והעונג. וכ"כ הלבוש סימן תפ"ז ס"א "ומדליקין ב' נרות ביו"ט פסח כמו בשבת משום כבוד יו"ט וכן בכל ימים טובים".

עוד כתבו האחרונים להעיר שיש עוד טעם להדליק נרות ביו"ט וכמש"כ בערוך השלחן סימן רס"ג ס"ב וז"ל 'כשם שבשבת מצווים בהדלקת נרות כמו כן דיו"ט, דפשיטא דיו"ט הוא זמן שמחה, ואין שמחה בלא אור ולכן צריכה לברך'. והיינו דמשום מצוה שמחת הרגל חייבים להדליק נרות, ולפ"ז יש ענין להרבות בנרות ביו"ט דכל מה דמוסיף אורה מוסיף שמחה.

ומהו נוסח הברכה הראבי"ה שבת סימן קצ"ט כתב שהנוסח כפי שמובא בירושלמי ברכות להדליק נר של יו"ט, ואילו בהלכות יו"ט סימן תשנ"ב כתב הראבי"ה שהנוסח הברכה להדליק נר לכבוד יו"ט. וכך מובא הנוסח בלקט יושר או"ח עמי מ"ט. בשו"ת תשובות ונהגות ח"ב סימן קנ"ג כתב לברך שאלו אנו אומרים שמדליקין במקום הסעודה שהיא חשובה יותר אם יש בה נר וטעם הדלקת נר שבת מדין כבוד שבת אכן שייך לברך לכבוד שבת או יו"ט, אך אם מדליקים במקום השניה ויסוד ההדלקה הוא מדין עונג שלא ישל בעץ וא"כ לא שייך לברך בנוסח לכבוד שבת או יו"ט, ומשום שרצו שהנוסח יהיה שווה בכל מקום כתבו לברך בנוסח כלל להדליק נר של שבת או יו"ט.

עכ"פ למסקנת הדברים ברור שיש חיוב להדליק נר יו"ט ולברך על הדלקת נר של יו"ט. ומדליק אותו מספר נרות כמו שמדליקין בשבת וכ"כ הפמ"ג בסימן תקי"ד במשב"ז ס"ק י"ב, אף דלא שייך הטעם דזכור ושומר מ"מ יש להדליק ב' נרות נגד איש ואשה, וכמש"כ בא"ר ד"יא דמדליקין ב' נרות בשבת כנגד איש ואשה כי ב' פעמים "נר" עולה כמנין איברים שבאיש ואשה וכ"כ ברוקח הלכות יו"ה"כ אות רי"ח.

ברכת שהחיינו על הדלקת נרות

מובא בגמ' עירובין מ' ע"ב דבשלוש רגלים מבכרים ברכת שהחיינו היות זה מצוות הבאות מזמן לזמן. ונחלקו אמוראים האם דחוקא בשלוש רגלים מבכרים זמן, אבל בראש השנה ויו"ה"כ אין מבכרים ברכת שהחיינו דלא נקראו רגלים, וא אף ברה"ה ויו"כ מבכרים ברכת שהחיינו דמזמן לזמן חגים אלו באים, ומסיקה הגמ' הדלקה היא שאף ברה"ה ויו"כ מבכרים ברכת שהחיינו. וכך מובא בירושלמי פסחים פ"ו הלכה ה' "תני דכל שכתב מקרא קודש צריך להזכיר בו זמן", נמצא דאף ברה"ה

ויו"כ צריך לברך ברכת שהחיינו, וכן נפסק ברמב"ם בהלכות שבת פכ"ט הלכה כ"ג ובשו"ע או"ח סימן ת"ר ס"ב ובסימן תרי"ט ס"א אמנם יש חילוק בין שלש רגלים לרה"ה ויו"ה"כ, דברכת שהחיינו בג' רגלים הוא מדאורייתא ובר"ה ויו"כ הוא מדרבנן, וכך מובאר בשו"ת הר"י מיגאש סימן ר"ג בשם רב ניסים גאון ובאר זרוע ח"ב סימן ק"מ (מובא בהגהות אשרי עירובין פ"ג סימן י' וברוקח סימן רצ"ה. וכן מובא בגמ"א בסימן תרס"ב בשם ספר מנהגים).

נהגו שהנשים מברכות שהחיינו של יו"ט בשעת הדלקת הנרות וכך מובא באליה רבה סימן ת"ר ובשערי תשובה (שם) מהא אפרים סימן תקפ"א סעיף ג' ובסימן תרכ"ה סעיף ל"ג בן איש חי ח"א פרשת וילך ובשו"ת תשובה מאהבה ח"ב סימן רל"ט. והטעם למנהג שנישים מברכות שהחיינו בשעת הדלקת נרות מובא בשו"ת שאילת יעבי"ץ סימן קי"ז כיון שברכת שהחיינו נאמרת על שמחת החג ויש לנשים שמחה במצוה ראשונה שבה ניכר כבוד יום טוב ושמחתו, (ע"י בשו"ת להורות נתן ח"ד סימן כ"א).

אולם יש שכתבו שמנהג זה אין לו יסוד לפי שעיקר זמן אמירת ברכת שהחיינו הוא בשעת קידוש על היין, וכך מובא באור זרוע ח"ב סימן י"א והפרי מגדים במשב"ז סוף סימן תקי"ד ובס' יוסף אומץ או"ח תשצ"ח ובס' פתח הדבור סימן רס"ג סקי"ו, ובס' מועדים וזמנים ח"ז סימן קי"ז מביא בשם הגר"י מבריסק זצ"ל שכן נהג. וכך מובא בשו"ת יחוה דעת ח"ג סימן ל"ד ובחזון עובדיה (סדר ליל ראש השנה) שלכתחילה נכון להסביר לנשים שעדיף לשמוע ברכת שהחיינו בעת שהבעל עושה קידוש ולצאת ידי חובתו, וכן כתב בס' חסד לאלפים סימן רס"ג ס"ה, ומוסיף שמנהג זה של הנשים שמברכות עם הדלקת נרות של יו"ט אין לו יסוד ושגגה היא, וכך כתבו בס' יפה ללב ח"ג סימן רס"ג ובשו"ת זכר שמחה סימן ח'.

בשו"ת שאילת יעבי"ץ סימן קי"ז (הובא בהגהות רעק"א בסימן רס"ג סעיף ה') כתב וז"ל 'יפה כיון לעניד לערער על מנהג הנשים שמברכות שהחיינו על הדלקת נר יו"ט, וטענותיו גדולות מחמת שלא זכר בשום פוסק וכו' וחיי דמר שמים עמדי על דעתי היה ג"כ דבר תמוה בעיני רוצייתי למחות באשתי מטעם זה, אעפ"י לא עשיתי מעשה והנחתי לא מנהגה המוחזק בידה כי באמת חשש ברכה לבטלה אין כאן, שאלמלי היא רוצה שלא לצאת ידי חובת ברכת הזמן ע"י בעלה מי ימחה בידה לברך בעצמה ברכה שהיא חייבת בה בלי ספק, ואף בלא הדלקה יכולה לברך ברכת שהחיינו מיד בכניסת יו"ט דקיי"ל זמן אומר בו אפילו בשוק, ועל כן אמרתי לעצמי הנח להם מנהגן שהוא ירושה להן מאבותיהן. ועשו כן בפני גדולי עולם. אם האשה מדליקה נרות וגם מקדשת לעצמה לא תברך ברכת שהחיינו בשעת ההדלקה רק שתקדש מיד אחר ההדלקה בכדי שתעלה בברכה שבקידוש גם על ההדלקה, וכ"כ בס' ברכת הבית שער מ"ה אות כ"ו'.

בשו"ת זרע אמת ח"א סימן ל"ג פסק שכל אחד תעשה כמנהגה דנהרא נהרא ופשטיה (הובא בכפ החיים סימן תקי"ד אות קי"ב) וכ"כ בס' בית השואבה עמ' קס"ד, ע"י במטה אפרים סימן תקפ"א סעיף נ"ה ובסימן תרי"ט ס"ד שכתב שאשה יכולה לברך זמן בשעת הדלקת נרות (ע"י שו"ת מנחת שלמה סימן כ').

המשך עקרי הענין

[ז] **סדר התפילה**. שולחן ערוך אורח חיים הלכות לולב סימן תרסד סעיף

א, ביום שביעי, שהוא הושענא רבה, נוהגים להרבות במזמורים כמו ב"ט. הגה: וא"א נשמת, ואומרים: מזמור לתודה, ואומרים: אין כמוך, שמע ישראל וכו'; כמו ב"ט; ואומרים קדיש שלאחר תפלת מוסף בנגון יום טוב; ואין רגילין לעשות מלאכה של חול עד אחר יציאה מבה"כ; ויש לומר פזמון זכור ברית כשיש מילה בהושענא רבה, ואומרים אותו קודם אנא אזון חין כו'. וכו' המ"ב ס"ק ב, כמו ביום טוב - לפי שבחג נידונין על המים והוא גמר החתימה ואומרים למנצח מזמור השמים מספרים ושאר מזמורים וקדושת מוסף נעריצץ כמו ביום טוב:

[ח] **מנהג חיבוט ערבה**. כ' הרמב"ם הלכות שופר וסוכה ולולב פרק ז הלכה כ, הלכה למשה מסיני שבמביאין במקדש ערבה אחרת חוץ מערבה שבלולב, ואין אדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב, ושיעורה אפילו עלה אחד בבד אחד. הלכה כא, כיצד היתה מצותה, בכל יום ויום משבעת הימים היו מביאין מורביות של ערבה וזוקפין אותן על צדדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח, ובעת שהיו מביאין אותה וסודרין אותה תוקעין ומריעין ותוקעין, חל יום שבת להיות בתוך החג אין זוקפין ערבה אלא אם כן חל יום שביעי להיות בשבת זוקפין אותה בשבת כדי לפרסמה שהיא מצוה. הלכה כב, כיצד היו עושים מביאין אותה מערב שבת למקדש ומניחין אותה בגיגיות של זהב כדי שלא יכמשו העליון, ולמחר זוקפין אותה על גבי המזבח ובאין העם ולוקחין ממנה ונוטלין אותה כדרך שעושין בכל יום, וערבה זו הואיל ואינה בפירוש בתורה אין נוטלין אותה כל שבעת ימי החג זכר למקדש אלא ביום השביעי בלבד הוא שנוטלין אותה בזמן הזה, כיצד עושה לוקח בד אחד או בדין הרבה חוץ מערבה שבלולב וחובט בה על הקרקע או על הכלי פעמים או שלש בלא ברכה שדבר זה מנהג נביאים הוא.

הנושאים הבאים

סוכות-בראשית-הפסקה.

מכון ירושלים

אוצר מפרשי התורה

אוצר כל הפירושים והביאורים על התורה
בעריכה תמציתית וייהודית
להשיג בהנחיות המפרים

אשת חיל

מדרשים, נפתר,
ראשונים, אחרונים, חסידות